

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРИЕ

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ОСМИ

ВИЗАНТИЙСКО-БЪЛГАРСКИЯТ КУЛТУРЕН МОДЕЛ В СРЕДНОВЕКОВНА МОЛДОВА (XIV – XV В.)

Пламен Павлов

Средновековна Молдова, появила се на политическата карта в средата на XIV в., е интересен пример на православна християнска държава с мулти-етнично население и славяноезична култура¹. Макар да изпитва частични влияния и от други славянски или славяноезични страни (Влахия, Галицка Русия, по-късно Московска Русия, отчасти Полша, Литва и украинското казачество), надали може да има съмнение, че основата на тази “*славорумънска култура*” е дадена от средновековна България². Земите на появилото през 1359 г. княжество в предишните векове за известни периоди от време са в пределите на средновековната българска държава с нейната християнска православна култура³.

Българското цивилизационно влияние в дунавските княжества Влашко и Молдова напоследък не се радва на особено силен интерес, което не е оправдано, поне що се отнася до българската медиевистика и византология. Съществуващите изследвания най-често са свързани с книжнината и литературния живот, езика, по-рядко с изкуството и православната музика⁴. Не бива да се забравя обаче, че България и българите дават на православната цивилизация един нов културен модел, който ние условно наричаме “*византийско-български*” (или “*българо-византийски*”) – определение, което, струва ни се, по-точно изразява, най-малкото конкретизира по приемлив начин общото название “*византийско-славянско средновековие*” (Ив. Дуйчев), предложено от Р. Пикио “*Slavia orthodoxa*”, та дори и въведеното от Д. Оболенски понятие “*византийска общност*”⁵. Надали може да има съмнение, че византийското влияние към Сърбия, Русия, Влашко, Молдова, Литва е било от български “тип”, т. е. един преработен от българите (както от интелектуалците в самата държава България, така и

от онези в Константинопол, Атон и пр.), преосмислен модел на класическата византийска култура и духовност. От тези изходни позиции ще се опитаме да обобщим, доколкото това е възможно, влиянието на българската християнска култура в Молдова. То, наред с универсалните си характеристики на българско “културно излъчване” към православния свят, все пак притежава редица специфични и интересни черти.

Въпросът за политическото и културното влияние на България още преди създаването на княжеството (1359 г.) остава труден и сложен, което се дължи най-вече на оскъдицата от наративни извори. И все пак, нека посочим някои показателни примери. Както е известно, при диалога на България с Римската курия в началото на XIII в. Търновската архиепископия (или униатска патриаршия) е определяна почти винаги като църква “... на България и Влахия”. Това свидетелства за позициите ѝ на север от Дунав⁶. Дали в своите писма папа Инокентий III и цар Калоян (1196/7 – 1207) използват названието “Влахия” само в по-късния му географски смисъл, т.е. какви са неговите пространствени очертания, е трудно да се отговори. Най-вероятно поне отчасти земите на бъдещата Молдова (създадена век и половина по-късно!) влизат в тази българска “Влахия” – отвъддунавските земи до Карпатите, които са част от териториалния спор с могъщото кралство Унгария⁷. Както е известно, през XIII век междуречието на Дунав, Прут и Днестър е слабо населено, а съставът на жителите е твърде пестър – българи, потомци на печенези, и узи, може би групи от руси-бродници (вкл. загадъчните “берладники”), кумани. Данни за по-сериозно романско (влашко, респективно – молдовско) етническо присъствие на практика няма⁸. Тези земи обаче имат важно стратегическо значение не само за първите Асеневици, но и въобще за царете в Търново през цялото съществуване на Второто българско царство.

Друг, макар и косвен аргумент в тази посока е традиционната българска политика за приобщаване на *куманите* – стратегическият съюзник на Второто българско царство в първите десетилетия от неговото съществуване. Този проблем, както изглежда, отново има връзка с българо-унгарските противоречия – те, разбира се, не са се ограничавали само със спора за областите на Белград и Браничево, но и са засягали и трайните интереси на двете страни между Карпатите и Дунав, а дори и в Северното Черноморие. Тук очевидно не става въпрос толкова за територии в класическия смисъл на думата (тези земи през XIII век са слабо населени, с неразвито стопанство и т.н., а и са трудни за пряко администриране и отбрана), колкото за влияние и стратегически замисли в по-далечна перспектива. В своята клетвена грамота пред папата, на практика най-

официалният документ от цялата кореспонденция, цар Калоян косвено заявява, че бъдещото покръстване на “езичниците” (в случая това могат да бъдат единствено куманите!) трябва да бъде осъществено от българската църква – “*И каквито земи на християни или езичници в бъдеще придобие моето царство, те ще бъдат под властта и повелята на същия священик апостолически престол*”⁹. Така за търновския цар “запазеното право” на покръстване на езичниците кумани се превръща в инструмент за прокарване на българската власт, най-малкото на българското влияние в една обширна територия на североизток. Заявената българска позиция не може да няма връзка с опитите за католическа пропаганда сред куманите, започната от ордени на цистерцианци и доминиканци още в края на XII – началото на XIII в. – една линия, поддържана най-вече от Унгария. Надали има съмнение, че една от целите ѝ е да лиши България и от куманската съюзна помощ. Българската “степна” политика е продължена и от Иван Асен II (1218 – 1241), когато според унгарския учен Т. Сенга се стига до война между България и Унгария (около 1228 – 1331 г.?), предизвикана отново от унгарските опити за покръстване (покатоличване) на куманите¹⁰. Унгарският експанзионизъм на изток от Карпатите води до създаването на загадъчната “*Куманска епископия*”, първите сведения за която са именно през двадесетте години на XIII в. Тя по всяка вероятност е обхващала част от Северна и Средна Молдова¹¹. Българската държава и Търновската патриаршия, както изглежда, са се опитвали да оказват съпротива на католическата инвазия в един диоцез, признат някога от самия Рим за търновски. Действащите в региона на “Куманската епископия” “лъжеепископи”, за които се споменава в папски документи от 1228 и 1234 г., най-вероятно са архиепери на Търновската архиепископия-патриаршия, а не на далечната Никейска (Константинополска, Вселенска “в изгнание”) патриаршия¹².

Българските политически позиции в района на Дунавската делта и на североизток от голямата река рязко отслабват след татарската експанзия (1241 – 1243 г.), най-вече след появата на “улуса” на Ногай през седемдесетте години на същото столетие. Нещо повече, Ногай изгражда своя “база” и върху завладяна българска територия в Северна Добруджа. Татарски център на юг от реката най-вероятно става Исакча, чието име се чете върху монетите на Ногай, както и в египетските арабски летописни съчинения¹³. И все пак, след рухването на Ногаевата “държава в държавата” през 1300 г., както е известно, цар Теодор Светослав (1300 – 1321) получава от хан Токту (1290 – 1313) старите български земи до Днестър, включително важното пристанище Монкастро/Белград (дн. Белгород Днестровский, Украйна, известен с татаротурското название Акерман и румъно-молдовското Четатя Алба). Татарското

върховенство над тази територия обаче е запазено в една или друга форма, поради което върху тогавашните италиански карти се появява „провинцията България“ северно от Дунавската делта, подвластна на „Златната Орда“¹⁴. Докога е продължила българската власт в този район е трудно да се отговори, но по времето на Иван Александър (1331 – 1371) няма данни, които да потвърждават съществуването ѝ. Най-вероятно тя е напълно реокупирана от татарите по времето на хан Узбек (1313 – 1341)¹⁵. Независимо от това, фактът, че на територията на бъдещото, създадено през 1359 г. княжество Молдова е имало българска политическа власт поне докъм тридесетте години на XIV век не трябва да бъде игнориран в никакъв случай. Трудно е да се повярва, че структурите на тази власт могат да изчезнат само за две-три десетилетия – както ще видим, техните „следи“ остават и имат трайно отражение върху политическия и културен модел на тази съседна на България страна.

Параметрите на българското духовно и културно влияние са разнородни, имат различни и нерядко непреки източници – дълбоко вкорененото византийско-българско наследство в културата на романоезичните жители на Балканите, по Карпатите и т.н., на Галицко-Волинското княжество (възприета, естествено, от Киевска Русия през X – XI в.), на Сърбия и Влашко. Това важи и за въздействието на манастирите на Света Гора Атонска с българското монашеско присъствие в тях, българските духовници в Константинополската патриаршия и пр. Политическите и съпътстващите ги културни връзки в края на XIV и през XV в. се развиват на фона на османската експанзия – процес, който, освен че се „надстроява“ над византийско-българската духовна традиция, (тя, както стана дума, идва не само от България!), все пак има и по-конкретни измерения. По всяка вероятност, ако съдим и по някои случаи на емигриране на видни българи (вж. по-нататък), между царете в Търново и воеводите в Сучава е имало официални дипломатически връзки. Предвид особеностите на българското държавно развитие през втората половина на XIV век най-близки връзки с Молдова е развивало т.нар. Добруджанско деспотство. Между тази българска държавица и Молдова е имало и обща пряка граница, която е достигала района на Галац и Браила. Както научаваме от една литовско-руска летопис, около 1396/1397 г. тогавашният молдовски воевода и един български владетел, наречен „деспот“, са съюзници на великия княз Витовт. Става дума за молдовския господар Стефан I (1394–1399) и деспот Иванко Тертер (1385-неизв., може би 1399 г.), синът на Добротица. По същото време Молдова е в съюз с Полша (от 1396 г.), която пък е в персонална уния с Литва¹⁶.

Един от носителите на българското културно „излъчване“ са етническите българи в княжеството Молдова през интересувашата ни епоха. Въпросите за тяхната численост, основни поселения, тип на присъствието им и т.н. остават открити. Така или иначе, и през XIV – XV в. на територията на младата държава е имало българи „от старите времена“ – т.е. от епохата на татарската хегемония и на самата българска власт по онези места. Макар и бегло, това е отразено в топонимията, личи от данните на диалектологията и археологията – такъв е случаят с „анклавите“ (или „оазисите“ от старо българско население) по р. Сирет¹⁷, в югозападната част на страната, покрай Дунавската делта¹⁸. Естествено, броят на българите („шкел“) е нараствал, при това може би в резултат на различни миграционни вълни, в пряка връзка със завоюването на Добруджа и други български земи от османците¹⁹. Както вече е ставало дума, възможно е да е имало потомци и на българската аристокрация, какъвто е например случаят с болярския род на *Прочелниците*²⁰. Тези хора на първо място са носители на езика – език, който, макар и с немалко промени, все пак е официален административен и богослужебен език на Молдова (а и на Влашко) докъм края на XVII в. Нещо повече, ако съдим по многобройните владетелски грамоти, други документи, книжовни паметници и големия масив българска лексика в днешния румънски език (вкл. в молдовския му вариант), този среднобългарски език е бил широко използван от цялото население. Излишно е да изтъкваме, че почти цялата молдовска система на титли и служби (сходна е практиката и във Влашко) е от българо-византийски тип и има най-преките си аналогии във Второто българско царство²¹.

Нека погледнем нещата и на просопографска основа, където, наред с добре известните факти, можем да открием и редица слабо познати, дори неподозирани прояви на българското влияние в княжеството. Разбира се, първият такъв случай е със създаването на *манастира Нямец* (според приписката в Ловчанския сборник през 1392 г.), дело на тримата търновски монаси *Софроний, Пимен и Силван*. Както е известно, те отнасят в Молдова някои от най-представителните образци на столичната книжнина. Другата, официализираната румънска версия е, че манастирът е създаден от св. Никодим Тисмански²². Както обаче е категорично доказано, той също е български монах (родом от Прилеп в дн. Македония), действал е години наред във Видинското царство и е свързан достатъчно силно със св. Патриарх Евтимий Търновски²³. Манастирът, създаден при воеводата Роман (1391 – 1394), се радва на щедрата подкрепа на бележития молдовски владетел Александър Добрия (1400 – 1432). Така или иначе, Нямец през XV – XVI век е огнище не само на българо-молдовски монашески живот, но и може би най-

завършената “реплика” на Търновската книжовна школа. При Александър Добрия грижата за църквата и манастишното води до получаването на редица имения от митрополията в Сучава и до създаването на нови манастири: Молдовица (1402 г.), Бистрица (1407 г.) и др.

Ролята на бележития търновски интелектуалец *Григорий Цамблак* за културата на Молдова е толкова значима, че съвсем естествено е предмет на многобройни изследвания²⁴. Цамблак е пребивавал в манастира Нямец, като може би е бил негов игумен в периода 1403 – 1406. Бележитият молдовски книжовник *Гаврил Урик*, работил в Нямец две десетилетия по-късно, е не само последовател на Цамблак, но и своего-рода “външен” представител на Търновската книжовна школа. Както е известно, Григорий Цамблак създава в Молдова прочутото “Житие на св. Иван Нови Белградски (Сучавски)”, приемано не без основание за основополагаща творба на средновековната молдовска литература. Делото и творчеството на бележития търновски писател и духовен водач оставя трайни следи в културата на младото княжество и един от факторите, които утвърждават българоезичието на същата тази култура.

Една от най-значимите фигури в духовния, а в определен смисъл и в политическия живот на Молдова през XV в. е *митрополит Дамян*. Определян нерядко като “грък”, фактически той се оказва български монах и близък сподвижник на водача на твърдата (антиуниатската) православна опозиция във Византия св. Марк Ефески. Откъде е родом, къде се е подвизавал и т. н. преди 1437 г. е неизвестно, но едва ли е случайно, че през посочената година Дамян е ръкоположен за митрополит на Молдова. Това е сторено от знаменития патриарх Йосиф II, който не само е българин по произход, но и незаконороден син на последния търновски цар Иван Шишман²⁵. Оказаното извънредно високо доверие от страна на Йосиф II, както и по-късната близост със св. Марк Ефески показват, че Дамян въобще не е случайна фигура. По-всяка вероятност неговият жизнен и монашески път е свързан с някоя от големите атонски обители, с Константинопол (вероятно като служител на Вселенската патриаршия след 1416 г.), а може би и с Ефес (в периода 1393 – 1416 г. Йосиф е митрополит на този важен малоазийски град и стар духовен център, тогава вече под османска власт) и с “Цариград Търново”. Тази конструкция наистина е хипотетична, но като цяло е твърде вероятна предвид кариерата и позициите на Дамян към 1437 г. Скоро след назначаването му за митрополит Дамян води молдовската църковна делегация на спорния като резултати Фераро-Флорентински събор (1439 г.), най-мощният опит за обединяването на православната и католическата църква през онази епоха. Той взема активно участие в пренията около

т. нар. “*филюкве*”, поддържайки строго православно гледище за природата на Св. Дух. Така на практика той не е в противоречие с позицията на патриарх Йосиф II (както е известно, Шишмановият син умира на 10 юни 1439 г., повече от месец преди подписването на унията), но все пак е най-близко до радикалните православни делегати начело със св. Марк Ефески²⁶. Междувпрочем, тази “ефеска” връзка (Св. Марк наследява митрополитската катедра в Ефес именно от Йосиф II) също си струва да бъде обмислена – напълно възможно е връзките на Дамян със св. Марк да произтичат от близостта и на двамата с Йосиф II, както с допуснатото по-горе пребиваване на Дамян в Ефес в някакъв период между 1416 и 1437 г.

След края на събора Дамян се завръща в Молдова, чийто е духовен водач остава до смъртта си през 1447 г.²⁷, т. е. цяло десетилетие митрополит Дамян играе много важна роля за младата молдовска църква, спечелвайки си заслужен авторитет. Надали е случайно, че големият молдовски интелектуалец княз Димитрий Кантемир го смята за първия митрополит на своята страна, своего-рода създател на тамошната православна църква. Това, разбира се, не е вярно (Молдова има митрополит още от 1387 г.) – твърдението на Кантемир обаче отразява убедително мястото на Дамян като духовен водач с големи заслуги за устройството и международния престиж на православието в Молдова²⁸. Струва си да се помисли и за политическите заслуги на митрополит Дамян, особено в размирните времена след смъртта на Александър Добрия (+ 1432 г.).

Друга, също така много значима фигура на българин в духовния живот на Молдова е митрополит *Теоктист* (1453 – 1478). В някои издания отново го определят като “грък” (т. е. не като местен йерарх, а като изпратен от Константинопол), но българската му народностна принадлежност се доказва категорично от византийски документи. Няма съмнение, че той е пряко свързан с митрополит Дамян и негов по-млад български събрат – той също участва в работата на Фераро-Флорентинския събор, и то като архидякон в “партията” на св. Марк Ефески²⁹. Не е изключено скоро след събора той да е отпътувал за Молдова, където става игумен на манастира в Нямец. По-този начин, както е очевидно от случаите с Пимен, Софроний, Силван и Григорий Цамблак, той продължава българската линия в този водещ манастир в Молдова. През 1453 г. Теоктист е ръкоположен за митрополит, но не от Константинопол, а от печкия (сръбския) патриарх Никодим³⁰. В случая не става въпрос за някаква междуцърковна колизия, конфликт и т. н., а за акт, предизвикан от метежните събития след превземането на Константинопол от османците на султан Мехмед II Фатих на 29 май 1453 г. Както е известно, тогава патриарх Григорий Мамас (при това униат!) е вече в Италия, а лидерът на

православната “партия” и бъдещ патриарх Геннадий Схоларий (1454 – 1456) в продължение на няколко месеца е в турски плен³¹. Теоктист е митрополит на Молдова в продължение на четвърт век, бидейки духовен водач на княжеството до смъртта си (18 ноември 1478 г.). Още по-впечатляващо е, че той е духовен глава на Молдова при нейния изтъкнат владетел Стефан Велики/Штефан чел Маре (1457 – 1504). Сътрудничеството на Теоктист с този даровит държавник дава своите резултати. Предвид яростната съпротива срещу османската експанзия ролята на митрополита за сплотяването на молдовските християни явно е била твърде значима. От друга страна, по времето на Теоктист наред с много други събития е изграден и манастирът Путна, осветен от самия него на 3 септември 1470 г. Името на бележития българин присъства и в молдовското летописание³².

Без съмнение, би трябвало да страдаме от особено научно “късогледство”, за да не забележим, че само през XV в., погледнато в чисто хронологически план, Молдовската митрополия е управлявана от най-малко двама българи (от общо шестима души!), и то в продължение на тридесет и пет години! При това не “обичайни” години, а може би едни от най-тежките в историята на световното православие (злополучната Флорентинска уния, падането на Византия и Константинопол – “световната столица” на православието, завладяването на Сърбия и пр.), нелеки и за самата държава Молдова. Този привидно “статистически подход” обаче не изчерпва въпроса, тъй като с изненада установяваме, че другите митрополити в някаква степен също са носители на българско влияние. Още през 1394 г. не някой друг православен архипастир, а именно молдовския митрополит *Йеремия* е определен от Вселенската патриаршия за екзарх над диоцеза на току-що ликвидирания след заточнието на св. Патриарх Евтимий Търновска българска патриаршия³³. Митрополит *Йоаким* (1447 – 1453) пък е бивш владика на Агатопол/Ахтопол. Разбира се, по-вероятен е неговият гръцки произход, но, така или иначе, като човек от контактна зона между българи и гърци той вероятно е знаел български. Митрополит *Георги* (1478 – 1501), наследил Теоктист след смъртта му, преди това е игумен на манастира Нямц – обител с български произход, на практика един “изнесен център” на Търновската книжовна школа. Едва ли трябва да се съмняваме, че независимо дали са от молдовски, гръцки, български или друг произход, такива личности са били дълбоко свързани с духовната култура на средновековна България³⁴.

Посочените молдовски архипастери са имали своите ученици, сътрудници и последователи, сред които без съмнение са присъствали мнозина българи. Към тях би следвало да прибавим представителите на онази духовна интелигенция, която се е раждала на молдовска земя от средите на

посочените по-горе български етнически общности в тази съседна на средновековна България православна страна. Всичко това е било съпроводено с пренос на ръкописи, икони, свети мощи. Най-голямото сакрално богатство в Молдова несъмнено са мощите на св. *Петка Търновска*, които, както е известно, се пазят и днес в църквата “Три Светители” в Яш (от 1641 г.)³⁵. Естествено, трансляцията на може би най-значимия търновски светителски култ в Молдова сама по себе си изисква специално изследване. Отдавна е обърнато внимание и на известния “Списък на руските градове далечни и близки” (началото на XV в), редактиран най-вероятно от българина митрополит Киприан Московски, в който българските и молдовските градове са представени като едно цяло, а на св. Петка Търновска е обърнато специално внимание³⁶. Нима това не показва, макар и по особен начин, че молдовската духовна култура е дълбоко свързана с търновската, въобще с българската традиция?

Набелязаните въпроси се нуждаят от нови изследвания и известно преосмисляне на познати отдавна извори и факти. С други думи, ролята на българското културно влияние в средновековна Молдова заслужава повече внимание. Тази малка студия е само един начален опит да се провокира посилен интерес към една тема, която, ако се замислим върху прочутото заглавие на именития румънски историк Николае Йорга (“*Byzance apres Byzance*”), достатъчно ярко илюстрира и българските измерения на този културен феномен от историята на православната цивилизация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. общо *История Молдавской ССР*, т. I. Кишинев, 1965; *Древняя культура Молдавии*. Кишинев, 1968; Giurescu, D. C. *Illustrated History of the Romanian People*. Bucharest, 1981, p. 130 sq. (библиография на с. 187–188); Полевой, Л. Л. *Очерки исторической географии Молдавии XIII – XV вв.* Кишинев, 1979; *Краткая история Румынии*. Москва, 1987, 26–27, 40–46; Spinei, V. *Moldova in secolele XI – XIV*. Chişineu, 1992; *Evul Mediu timpuriu în Moldova*. Chisinau, 1994; *Istoria României în date* (Elaborata de H. S. Matei, Fl. Constantinescu, M. Popa şi alţii). Bucureşti-Chişineu, 1992, p. 70 sq.; *Istoria Moldovei în date* (Elaborata V. Stati). Chişineu, 1998, p. 47 sq. (с библиография); Тълкова-Займова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов. *Хронологична енциклопедия на света*, т. VI (Византия и византийският свят). В. Търново, [съкр. ХЕС, VI] 1995, 616–619.

² Коледаров, П. *Политическа география на средновековната българска държава*, ч. I. С., 1979; Божилков, Ив. *Анонимът на Хазе*. С., 1979 и посочената литература; *Българите в Северното Причерноморие*, т. I – VII. Велико Търново, Университетско изд. “Св. св. Кирил и Методий”, 1992 – 2000 и сборника *Страници от историята на българите в Северното Причерноморие*. В. Търново, 1996.

³ Атанасов, Г. За един старобългарски скален манастир от X–XI век в Централна Молдова. *Страници...*, 58–67 и посочената литература. Вж. и наблюденията на Бонев, Ч. О церковной организации в задунайских землях Болгарского государства (IX – XI вв.). – *Studia balcanica*, 20 (*Раннефеодальные славянские государства и народности*). С., 1991, 123–130, които макар и да нямат пряко отношение към територията на бъдещата Молдова, все пак визират пътя на българското християнско влияние към романоезичните жители на Трансилвания и Карпатите. Както е известно, преселниците в Молдова през XIV век идват от Марамуреш.

⁴ Вж. ориентировъчно публикациите, включително такива на румънски и молдовски учени, в поредицата *Търновска книжовна школа*, т. I – VI. С. – В. Търново, 1974 – 1999.

⁵ Dujcev, I. *Medioevo bizantino-slavo*, I-III. Roma, 1965 – 1971; Obolensky, D. *The byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500 – 1500*. London – New York, 1971; Оболенски, Д. Шест византийски портрета. Београд, 1991.

⁶ Латински извори за българската история, т. III. С., 1965, с. 331 сл.

⁷ Коледаров, П. Политическа география..., ч. 2. С., 1989, с. 17 сл. с литература и обзор на изворите по въпроса.

⁸ Вж. Павлов, Пл. Българското етническо и политическо присъствие в междуречието на Дунав и Днестър през XII – XIV в. – *Страници...*, 68–71 и посочените извори и литература.

⁹ Латински извори..., т. III, с. 335.

¹⁰ Senga, T. *Bela kyralyfi Bolgar, Halicsi es Osztrak hadjarataihoz.* – *Szazadok*, 1988, Nr. 1–2, 36–51. Общата картина на тези отношения у Димитров, Хр. Българо-унгарски отношения през средновековието. С., 1998, с. 110 сл.

¹¹ Ferent, I. *Cumani si episcopia lor. Blaj, s.a., passim*; Пашуто, В.Т. Половецкое епископство. – *Festschrift fur E. Winter*. Berlin, 1966, 33–40; Павлов, Пл. България, Византия и куманите (1186 г. – началото на XIV в.). Някои бележки с оглед предисторията на българо-молдовските връзки. – *Relatiile moldo-bulgare in epoca medie si moderna*. Chişinau, 1998, 43–50.

¹² Theodorescu, R. *Bizant, Balcani, Occident (la incepturile culturii medievale romanesti, secolele X – XIV)*. Bucureşti, 1974, p. 163 sq., 172–173. Някои разсъждения за активността на Търновската патриаршия на север от Дунав вж. у Павлов, Пл. За ролята на православната църква в отношенията на Византия и България със “Златната Орда” (XIII – XIV в.). – *Общото и специфичното в балканските култура до края на XIX в. (Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тънкова-Заимова)*. С., 1997, 177–185. Може би тази активност на българската църква е обяснението, защо на Константианския събор (1415 г.) християните татари са в състава на хората, подвластни на “*Kayser von Bulgarien*” (Фружин или, което за мене е по-вероятно, цар Константин II Асен Видински, синът на Иван Срацимир) – по този твърде интересен въпрос вж. Русев, Н. Българите и татарите от “Златната Орда” на Долни Дунав. – Българите в Северното Причерноморие, т. VI. В. Търново, 1997, 153–167, по-специално – с. 162–164 и посочената там литература.

¹³ Oberlender-Tarnoveanu, E. *Numismatical Contributions to the history of the Sud-Eastern Europe at the end of 13-th Century.* – *Revue Roumaine d’histoire*, 1987, Nr. 3,

245–258; Русев, Н.Д. На грани миров и эпох (Города низовъев Дуная и Днестра в конце XIII – XIV вв.). Кишинев, 1999, с. 86 сл.

¹⁴ Bratianu, G. *Les Bulgares a Cetatea Alba (Akkerman) au debut du XIV-e siecle.* – *Byzantion*, II, 1925, p. 153 sq.; Ников, П. Българи и татари през средните векове. – *Българска историческа библиотека*, г. II, 1929, кн. 3, 135–139; Коледаров, П. Политическа география..., ч. 2, 87–89 с цитираните там извори и литература, както и карта № 6; Русев, Н. Д. На грани..., 109–110.

¹⁵ Павлов, Пл. Българското етническо..., 73–74; Същият. България и походите на “Златната Орда” срещу Византия през XIII – XIV в. (С оглед на политическите събития в Северното Черноморие и българския Североизток). – *Българите в Северното Причерноморие*, т. VI. В. Търново, 1997, 146–148.

¹⁶ Лазаров, Ив., Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България (XII – XIV в.). В. Търново, 1992, [съкр. ДПИ] с. 108 (Летопис на великите литовски князе); Павлов, Пл., Ив. Тютюнджиев. Българите и османското завоевание (краят на XIII – средата на XV в.). В. Търново, изд. “Слово”, 1995, 110–111; Русев, Н. Болгарско-молдавские контакты на Нижнем Дунае (вторая половина XIV в.). – *Relatiile moldo-bulgare...*, 51–62.

¹⁷ Вж. Славяно-молдовские летописи XV – XVI вв. (состав. Ф.А. Грекул). Москва, 1976, с. 30, 45, 53, 66, 72, 147; Бойчева, П. Молдовските хроники от XV – XVI в. за българи на Сирет. – *Studia balkanica*, 17 (*Изследвания в чест на акад. Н. Тодоров*). София, 1983, 39–45; Павлов, Пл., Българското етническо..., 68–71.

¹⁸ Полевой, Л. Л. *Очерки...*, с. 106, 111–113; Русев, Н. Болгарско-молдавские контакты..., 56–58.

¹⁹ Гросул, В. Я., М. Н. Губоглу. К истории молдаво-славянских связей. – *Советское славяноведение*, 1980, кн. 5, с. 120.

²⁰ Павлов, Пл. Родът на Стоян Прочелник – стар български боярски род в Молдова през XIV – XV в. – *Българите в Северното Причерноморие*, т. III. В. Търново, 1994, 107–112; Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България? (Исторически справочник). С., 1994; Второ допълнено изд. – С., 1999 (използвано е второто изд. – съкратено *Кой кой е...*), с. 413.

²¹ Срв. ДПИ, с. 114 сл. (откъсите от “Описание на Молдова” на княз Димитрий Кантемир), 109–112 (Псевдо-Кодин, Матей Властар и др.); Georgescu, N. *Al. Bizantul si institutiile romanesti pina la mijlocul secolului al XVIII-lea*. Bucureşti, 1980; Kolodarov, P. *Le titulariat des boyards dans la Bulgarie medievale et sa portee dans les autres pays.* – *Etudes historiques*, IV, 1968, 191–212. Общо за титулурата вж. Билярски, Ив. Институциите на средновековна България. София, Унив. изд. “Св. Климент Охридски”, 1998; ХЕС, VI, с. 226, 239, 573 и др. За влиянието на среднобългарския език във Влашко и Молдова има многобройни изследвания, но без съмнение темата изисква нови, още по-детайлни изследвания.

²² Бойчева, П. Към въпроса за участието на среднобългарската литература в църковно-политическия живот на Молдова през XIV – XVI в. *Страници...*, 90–97; Старобългарска литература (*Енциклопедичен речник*). Под ред. на Д. Петканова. С., 1992, 297–298 (за манастира Нямец); *Кой кой е...*, с. 316 (Пимен), с. 337 (Силван), 350–351 (Софроний).

²³ За св. Никодим Тисмански вж. например Бойчева, П. За някои аспекти на църковно-културните отношения между Видинското царство и Угровлахия от 1365

до 1370 г. – *Studia balcanica*, 14 (*Проблеми на балканската история и култура*). С., 1979, 41–48; Кой кой е..., 292–293; Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да просияят... В. Търново, изд. “Фабер”, 1999. Някои интересни данни у Балкански, Т. Трансилванските (Седмиградските) българи. В. Търново, изд. “Знак’94”, 1996, 119–124 (у него е Св. Никодим Вратненски).

²⁴ Вж. например трудовете в *Търновска книжовна школа*, т. III. София, 1984 (*Григорий Цамблак и неговата епоха*); Данчев, Г. Н. Дончева-Панайотова. Търновска книжовна школа (Антология). В. Търново, 1989, 173–179; Кой кой е..., 80–82;

²⁵ Дуйчев, Ив. Българско средновековие. София, 1972, 121–126; Божилков, Ив. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. С., 1985, 459–462 (според мен свързането му не с цар Иван Шишман, а с Шишман, син на цар Михаил III Асен-Шишман, е неоправдано); Кой кой е..., 188–189.

²⁶ Вж. напоследък Мейендорф, Й. Флорентинският собор: причини историческа неудаха. – *Византийският временник*, т. 52, 1991, 85–101 и посочената литература. По време на събора участници от български произход има и в двата лагера на православно духовенство. Най-занимателен е случаят с митрополит Исидор Киевски (от 1439 г. папски кардинал), може би по произход пелопонески славянин. За него вж. Laurent, V. Isidor de Kiev et la metropole de Monembasie. – *Revue des etudes Byzantines*, 17, 1959, 150–157.

²⁷ Pacurariu, M. Istoria bisericii romane. Chişineu, 1993, p. 109 (митрополит Дамян); Симеонова, Л. Киевският митрополит Йосиф Болгариневич и руско-литовските отношения в края на XV в. – *Исторически преглед*, 1998, кн. 5-6, с. 5, бел. 7; Кой кой е..., с. 404.

²⁸ Симеонова, Л. Киевският митрополит..., с. 5.

²⁹ Dobrescu, N. Din istoria bisericii romine (Secolul al XV-lea). Bucureşti, 1910, p. 100; Elian, A. Moldova si Bizantul in secolul al XV-lea. – *Cultura moldoveneasca in timpul lui Stefan cel Mare*. Bucureşti, 1964, p. 106; Pacurariu, M. Istoria..., p. 110; Божилков, Ив. Българите във Византийската империя. С., 1995, с. 354 (Теоктист); Кой кой е..., с. 414.

³⁰ Пурковић, М. Српски патријарси Средњег века. Дюселдорф, 150–153.

³¹ ХЕС, VI, с. 316.

³² Cronicile slavo-romine din secolele XV – XVI (*Publicate de I. Bogdan, ed. P.P. Panaitescu*). Bucureşti, 1059, p. 44, 56, 168, 191; Славяно-молдовские летописи..., с. 61, 63, 65, 68-71, 107, 118. Летописците го наричат Теоктист Стари, в *Istoria Moldovei in date* (Elaborata V. Stati) той е обозначен като Теоктист I. Срв. също Dobrescu, N. Din istoria ..., p. 100, 129–132; Бойчева, П. Към въпроса за участието..., 90-97.

³³ Darrouzes, J. Les registes des actes de Patriarcat de Constantinople, VI (Les actes de patriarche de 1376 a' 1410). Paris, 1989, 240–241.

³⁴ За тези митрополити вж. литературата в бел. 28.

³⁵ Мощите на св. Петка Търновска (до 1394 г. те са светинята на столицата Търново) идват в Молдова от Цариград, като преди това са във Видин (1394 – 1397) и Сърбия. Вж. *Жития на Светиите* (под ред. на епископ Партений Левкийски). С., 1992.

³⁶ Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. – *Исторические записки*, т. 40, Москва, 1952, 219–227; Наумов, Е. П. Болгарские топонимы “Российской географии XIV века”. – *Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев)*. С., 1980, 99–104.